

1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომი და აფხაზეთის აჯანყება

გიორგი ანჩაბაძე

აფხაზეთის ინტეგრაცია რუსეთის იმპერიის შემადგენლობაში რამდენიმე ეტაპისგან შედგებოდა. 1810 წელს აფხაზეთის სამთავრო რუსეთის პროტექტორატად გამოცხადდა, მაგრამ ქვეყნის შინაგანი მართვა-გამგეობა მთლიანად აფხაზეთის მთავრისა და სხვა ადგილობრივი ფეოდალების ხელში დარჩა: სოხუმში დისლოცირებული რუსული გარნიზონი მხოლოდ აკვირდებოდა სიტუაციას და არ ერეოდა ავტონომიური სამთავროს საშინაო საქმეებში.

XIX ს-ის 30–40-იან წლებში რუსული ადმინისტრაციის პირდაპირი მმართველობა უკვე აფხაზეთის ცალკეულ რაიონებზე ვრცელდება: იქმნება სამურზაყანოს და წებელდის საბოქაულოები, 1846 წელს კი მთავარ მიხეილ შარვაშიძის სამფლობელოებიდან ფულადი ანაზღაურების ფასად აფხაზეთის ნავსადგურები გამოიყო, თუმცა რუსული ადმინისტრაციისა და სასამართლოს მოქმედების არე შემოიფარგლებოდა ქალაქი სოხუმით. ამიტომ 1864 წლამდე აფხაზეთის მოსახლეობის დიდი ნაწილი, თუმცა ოფიციალურად კარგა ხანია რუსეთის ქვეშევრდომად ითვლებოდა, სინამდვილეში ნაკლებად ემორჩილებოდა ცენტრალურ ხელისუფლებას და თავისუფალი იყო ყოველგვარი ადმინისტრაციული დაქვემდებარებისაგან.

მრავალწლიანი კავკასიის ომის დამთავრების შემდეგ რუსეთის მთავრობამ მიზანშეწონილად ჩათვალა კავკასიაში აქა-იქ შემორჩენილი ავტონომიური ერთეულების ლიკვიდაცია. აქტი აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შესახებ საჯაროდ გამოქვეყნდა 1864 წლის 12 ივლისს (ძვ. სტილით) და აქ შემოღებული იქნა ე.წ. სამხედრო-სახალხო მმართველობის სისტემა, რომელიც უკვე აპრობირებული იყო ჩრდილო კავკასიაში. ამის შემდეგ აფხაზეთს ოფიციალურად ეწოდა “სოხუმის სამხედრო განყოფილება”, რომლის უფროსებად რუსი სამხედრო ჩინები ინიშნებოდნენ.

პირდაპირი რუსული მმართველობის შემოღება ნეგატიურად იყო აღქმული აფხაზეთის მოსახლეობის მიერ. თავად-აზნაურობის უკმაყოფილებას იწვევდა სახელმწიფო პოლიტიკა, მიმართული მათი უფლებების შეზღუდვისაკენ, გლეხობა კი ვერ ეგუებოდა უბრალო ხალხისადმი რუსი ჩინოვნიკების დამოკიდებულებას, რომლებიც ვერ ერკვეოდნენ აფხაზური ცხოვრების წესის თავისებურებებში და არად ავდებდნენ ადგილობრივ სოციალურ და ყოფით სპეციფიკას.

პოლიტიკური ვითარება აფხაზეთში განსაკუთრებით დაიძაბა 1866 წლის ზაფხულში, როდესაც რუსეთის ხელისუფლებამ აქ საგლეხო რეფორმის ჩატარების სამზადისი დაიწყო. აფხაზთა რეაქცია შეიარაღებულ აჯანყებაში გადაიზარდა, რომლის ჩახშობის შემდეგ თურქეთში, ფაქტობრივად, ძალით იქნა განდევნილი 20 ათასამდე აფხაზი. თუ ამ ციფრს დაეუმატებთ კავკასიის ომის დასრულების დროინდელ ემიგრანტთა (მუჰაჯირთა) რიცხვს აფხაზეთიდან, ვნახავთ, რომ XIX ს-ის 60-იან წლებში აფხაზეთიდან ოსმალეთის იმპერიაში 40 ათასზე მეტი ადამიანი გადასახლებულა, რამაც თითქმის მთლიანად დააცარიელა მდ. ბზიფის დასავლეთით მდებარე ტერიტორიები და კოდორის ხეობა.

აფხაზეთი 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის წინ. მკაცრი რეპრესიებისა და მოსახლეობის შეთხელების მიუხედავად ბუნტარული განწყობილება აფხაზეთში, რომლსაც აღვივებდნენ თურქეთიდან საიდუმლოდ მოვლენილი აფხაზი მუჰაჯირები, არ ცხრებოდა. უკვე 1876 წელს ხელისუფლება იძულებული გახდა შეექმნა სპეციალური საჯარისო დაჯგუფება, ე.წ. სოხუმის რაზმი, რომლის ძირითადი დანიშნულება იყო “აფხაზურ მოსახლეობაში

წესრიგის შენარჩუნება¹. 1877 წლის დასაწყისში სოხუმის რაზმში 4752 ჯარისკაცი და ოფიცერი ირიცხებოდა 4 სამთო ქვემეხით. რაზმი ემორჩილებოდა სოხუმის სამხედრო განყოფილების უფროსს გენერალ-მაიორ კრავჩენკოს. სოხუმის განყოფილების ჯარების შემადგენლობაში შედიოდა აგრეთვე აფხაზური მილიცია პოლკოვნიკ გრიგოლ შარვაშიძის მეთაურობით.

ეს იყო დრო, როდესაც მახლობელ აღმოსავლეთში ახალი პოლიტიკური კრიზისი იწყებოდა. ოსმალეთის იმპერიაში შემავალი ბალკანეთის სლავური ხალხების ეროვნული თვითშეგნების ზრდამ, ბოსნია-ჰერცეგოვინასა და ბულგარეთში რამოდენიმე აჯანყება გამოიწვია, რომელთაც სერბეთმა და ჩერნოგორიამ დაუჭირეს მხარი (1875-1876 წწ.). ამ მოვლენებმა მთელი ევროპის ყურადღება მიიქცევს და გაამწვავეს ბრძოლა დიდ სახელმწიფოებს შორის გავლენათა სფეროების განაწილებისათვის. განსაკუთრებით აქტიურად გამოდიოდა რუსეთი, რომელიც სლავი ხალხების დაცვის საბაბით ბალკანეთში ფეხის მოკიდებასა და შავი ზღვის სრუტეებზე გაბატონებას ცდილობდა.

1877 წლის 12 აპრილს რუსეთის იმპერიამ ოსმალეთს ომი გამოუცხადა და დაიწყო შეტევა საომარი მოქმედებების ორ სახმელეთო ასპარეზზე – ბალკანეთისა და კავკასია-ანატოლიის ფრონტებზე. შავ ზღვაზე, სადაც ოსმალები ბატონობდნენ (რუსეთს 1856 წლის პარიზის ზავით აკრძალული ჰქონდა აქ ფლოტის ყოლა), გათვალისწინებული იყო მხოლოდ სანაპირო ხაზის დაცვა.

რუსეთ-თურქეთის ომის საერთო მსვლელობა. რუსეთ-თურქეთის ომის მთავარ ასპარეზზე, ბალკანეთში, რუსეთის არმიამ დუნაი გადალახა და თურქების გააფთრებული წინააღმდეგობის მიუხედავად სტამბოლს მიუახლოვდა (1878 წ. იანვარი). რუსთა მოწინავე რაზმები 12 კილომეტრის დაშორებით იყვნენ ოსმალეთის დედაქალაქიდან, როდესაც ალექსანდრე II-მ, ევროპული სახელმწიფოების მოთხოვნით შეტევის შეჩერება ბრძანა. თურქეთის აზიურ ნაწილში რუსები არზრუმს მიაღწენ და აღმოსავლეთ ანატოლიის ამ მნიშვნელოვან სტრატეგიულ და ადმინისტრაციულ პუნქტს ალყა შემოარტყეს. ომი დასრულდა სან-სტეფანოს ზავით (საზავო ხელშეკრულება გადახედილი იქნა 1878 წ. ბერლინის კონგრესზე). რუსეთმა მიიღო არტაანი, ყარსი და ბათუმი მიმდებარე ოლქებით და ტერიტორია დუნაის შესართავთან. გარდა ამისა ოსმალეთმა აღიარა რუმინეთის, სერბეთისა და ჩერნოგორიის დამოუკიდებლობა და დათანხმდა ავტონომია მიენიჭებინა ბულგარეთისათვის.

ომი და კავკასიის მთიელები. რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყებამ კავკასიის მთიანეთში მღელვარება გამოიწვია. აქ კარგად ახსოვდათ რუსეთ-მთიელთა ომი და მთიელთა ოპოზიციის ბელადები რევანშზე ოცნებობდნენ. გარკვეულ როლს ასრულებდა აგრეთვე თურქეთის ემისართა პროპაგანდა, რომლებიც კავკასიის ხალხებს აჯანყებისკენ მოუწოდებდნენ და ოსმალთა დახმარებას პირდებოდნენ. ეს აგიტაცია შედეგს არ გამოიღებდა მთიელთა ფართო მასებში დიდი უკმაყოფილება რომ არ ყოფილიყო რუსეთის კოლონიური პოლიტიკის გამო. რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყების შემდეგ ჩრდილო კავკასიის ზოგ რეგიონში (დაღესტანი, ჩეჩნეთი, ჩერქეზეთი) შეიარაღებულმა აჯანყებებმა იფეთქა. რუსეთის მთავრობამ, რომელსაც კავკასიის ომის განახლებისა ეშინოდა, ამბოხებულთა წინააღმდეგ დიდი ძალები დაძრა და მათი გამოსვლები სისხლში ჩაახშო.

1877 წელს აფხაზეთშიც მოხდა ფართო მასშტაბის შეიარაღებული გამოსვლა რუსების წინააღმდეგ, მაგრამ ჩრდილო კავკასიისგან განსხვავებით აქ ოსმალთა ჯარებიც შემოიჭრნენ, რომლებსაც შეუერთდნენ აჯანყებული აფხაზები, რამაც საბაბი მისცა რუსეთის ხელისუფლებას ომის დამთავრების შემდეგ თითქმის მთელი აფხაზი ხალხი მოღალატედ გამოეცხადებინა.

აღსანიშნავია, რომ 1877 წლის აფხაზეთის აჯანყება, მიუხედავად მისი საერთო-სახალხო ხასიათისა, თითქმის შეუსწავლელია საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში, ვინაიდან სახალხო გამოსვლა რუსეთის წინააღმდეგ ოსმალო ინტერვენტებთან ერთად, არ ეწერებოდა ოფიციალური ისტორიის სქემაში. ამ სქემის მიხედვით, რუსეთის არმია კავკასიაში განმათავისუფლებლის როლში გამოდიოდა და ადგილობრივი მოსახლეობის მტკიცე მხარდაჭერით სარგებლობდა. ამიტომ აფხაზეთის 1877 წლის მოვლენებზე საუბრისას, საბჭოთა ისტორიულ ლიტერატურაში, როგორც წესი, არ მახვილდება ყურადღება ანტირუსული გამოსვლის მასობრივ ხასიათზე და აჯანყებულთა წრე იფარგლება მხოლოდ “მოღალატე თავად-აზნაურებისა და პროვოკაციის ანკესზე წამოგებული გლეხების” მცირე ნაწილით.

ოსმალთა დესანტი და აჯანყების დაწყება. აფხაზეთში, რომლის მოსახლეობა ვერ ეგუებოდა კოლონიურ რეჟიმს, სახალხო მღელვარებები ომის გამოცხადებამდე დაიწყო, 1877 წლის აპრილის ბოლოს კი აფხაზეთის ნაპირებთან ოსმალთა სამხედრო გემები გამოჩნდნენ და რამდენიმე ადგილას აფხაზი და ჩერქეზი მუჰაჯირებისგან შემდგარი სადესანტო რაზმები გადმოსხეს. მართალია, ამ ძალების საერთო რაოდენობა 2–3 ათას კაცს არ აღემატებოდა, მაგრამ დესანტის გამოჩენამ დააბნია რუსული სარდლობა, რომელმაც სოხუმის რაზმს სანაპიროდან უკან დახევა უბრძანა.

დესანტის პირველი ტალღის გადმოსვლისთანავე გუდაუთაში ხალხმრავალი თავყრილობა გაიმართა. ოსმალეთის წარმომადგენლებმა სულთნის ფირმანი წაიკითხეს, რომელიც აფხაზებს რუსებთან ომისკენ მოუწოდებდა. ხალხის მხარდამჭერი ყიჟინის შემდეგ მოლამ ყურანი გამოიტანა და შეკრებილნი სულთნის ერთგულებაზე დააფიცა. თვითმხილველის აღწერით, აფხაზები გულსაკიდ ჯვრებს იხსნიდნენ, ხეებზე კიდებდნენ და ყურანს ემთხვეოდნენ. ამის შემდეგ სოხუმზე ლაშქრობის ბრძანება გაიცა².

არ უნდა გვეგონოს, რომ ყველა აფხაზი მხარს უჭერდა შეიარაღებული აჯანყების იდეას. იყვნენ ისეთებიც, ვისაც ესმოდა, რომ შეცდომა ამ ვითარებაში მთელი ხალხისათვის ტრაგიკული შედეგით დასრულდებოდა. ეს ადამიანები მზად იყვნენ იარაღით ხელში გამოსულიყვნენ რუსეთის მხარეზე თუ სამთავრობო ჯარები აქტიურ წინააღმდეგობას გაუწევდნენ მტერს³. მაგრამ გენერალმა კრაჟენკომ, რომელსაც გაზვიადებული ცნობები ჰქონდა დესანტის რიცხოვნობის შესახებ, გადაწყვიტა გამაგრებულიყო წებელდის ტაფობში, რომელიც ჯერ კიდევ ომამდე განიხილებოდა როგორც ძნელადმისადგომი საყრდენი პუნქტი, სადაც რაიმე გართულების შემთხვევაში თავს შეაფარებდა აფხაზეთში დისლოცირებული რუსეთის ჯარი. ამიტომ წებელდის ბაზა უზრუნველყოფილი იყო პროვიანტისა და საბრძოლო მასალების საწყობებით. ამრიგად, რუსებმა უბრძოლველად დათმეს აფხაზეთის სანაპირო ზოლი და მთელი გუდაუთის უბანი, რითიც აფხაზებს მოწინააღმდეგის მხარეზე გადასვლისკენ უბიძგეს.

სოხუმის რაზმის უეჭველა. 2 მაისს ოსმალთა ხომალდებმა დაბომბეს სოხუმი, შემდეგ კი ქალაქი აჯანყებულებმა გაძარცვეს. მალე მთელი სანაპირო ზოლი ადღერიდან ოჩამჩირემდე ოსმალებისა და აჯანყებული აფხაზების ხელში აღმოჩნდა. სოხუმის რაზმი, რომელიც დამძიმებული იყო ლტოლვილებით (ქალაქის მშვიდობიანი მოსახლეობა და ბერძენი, ბულგარელი და სხვა მოახალშენეები სოხუმის ახლომახლო სოფლებიდან), მთებისკენ იხევდა. რაზმს განუწყვეტელი მოგერიებითი ბრძოლის წარმოება უხდებოდა აფხაზებთან, რომლებიც ზურგიდან და ფლანგებიდან ემუქრებოდნენ მას.

კრაჟენკო წებელდაში ვედარ გაჩერდა; მან მიიღო ბრძანება გაენადგურებინა პროვიანტის საწყობები და გადასულიყო კოდორის მარცხენა ნაპირზე. საისტორიო წყაროები ერთხმად აღნიშნავენ იმ სიძნელეებს,

რომლებსაც სოხუმის რაზმი წააწყდა კოდორისკენ მსვლელობისას. “გზას თავდაპირველად არა უშავდა რა, – ვკითხულობთ რუსულ სამხედრო ქრონიკებში, – მაგრამ ჯამპალთან⁴ მიახლოებისას იგი თანდათან მთის ბილიკად იქცა და რაზმს ხშირად უხდებოდა უფსკრულის პირას ციცაბო კლდეებზე სიარული. მოძრაობას უფრო აძნელებდა ადალი, მოახალშენეთა საქონელი, და თვითონ მოახალშენენი მათი ოჯახებით”⁵.

უკუქცევისას დააგდეს მთელი ადალი და საბრძოლო მასალების ნაწილი. დაიღუპა აგრეთვე XIX საუკუნის აფხაზეთის ისტორიის უნიკალური წყაროთა მასივი – სოხუმის სამხედრო განყოფილების არქივი: ქაღალდების დასტებით დატვირთული ფორნები ერთ-ერთ ხეობაში მიატოვეს. თვითმხილველის ცნობით, რამდენიმე თვის შემდეგაც კი იქ მთელი არემარე საქმიანი ქაღალდებით იყო მოფენილი⁶.

ყველაზე ძნელი აღმოჩნდა კოდორის გადალახვა ბაგადის კლდეებთან. განუწყვეტლივ წვიმდა; სოხუმის რაზმი ორი დღის განმავლობაში გადადიოდა კლდეებს შორის დაკიდებულ ხიდზე, რომლის სიგრძე 28, ხოლო სიგანე 1,5 ნაბიჯი იყო; დაშლილი ზარბაზნები ხელით გადაჰქონდათ. ხიდის ქვეშ კი, 30 მეტრის სიღრმეზე, მიქროდა აქაფებელი კოდორი, რომელშიც ლტოლვილთა საქონლის დიდი ნაწილი დაიხრჩო. სანამ მდინარეზე რაზმის მთავარი ძალები გადადიოდნენ, ავადმყოფებით, დაჭრილებითა და ლტოლვილებით, არიერგარდი გრიგოლ შარვაშიძის მეთაურობით აფხაზთა შეტევებს იგერიებდა, რომლებსაც ოსმალთა ორი ზარბაზანი უმაგრებდა მხარს. 17 მაისს არიერგარდიც გადავიდა კოდორზე და ხიდი გაანადგურა.

ბრძოლები მდინარე დალიძგაზე. ამასობაში ოჩამჩირის ოკრუგში სოხუმის რაზმის დასახმარებლად გამოგზავნილი გენერალ-მაიორ ალხაზოვის (ი. ალხაზიშვილი) კოლონა შემოვიდა. ამ ორი დაჯგუფების გაერთიანების შედეგად შეიქმნა ახალი საბრძოლო ერთეული – ინგურის რაზმი, რომლის მეთაურობა გენერალმა ალხაზოვმა ჩაიბარა. აფხაზეთთან რამდენიმე წარუმატებელი შეტაკების შემდეგ ინგურის რაზმმა კოდორიდან მდინარე დალიძგისაკენ დაიხია, სადაც გამაგრდა და გადააკეტა სამურზაყანოსა და სამეგრელოში მიმავალი გზები.

ის ძალები, რომლებმაც რუსებს დალიძგამდე დაახვეინეს, ძირითადად მუჰაჯირებისა და აჯანყებულთა რაზმებისაგან შედგებოდა, რომელთა მხარეზე გადავიდა აფხაზური მილიციის დიდი ნაწილიც. ზღვიდან მათ მოქმედებას უზრუნველყოფდნენ თურქული ჯაგშნოსანი ხომალდები. რაც შეეხება ოსმალთა არმიის რეგულარულ ნაწილებს, მათი გადმოსროლა აფხაზეთში, ფაქტობრივად, რეგიონში საბრძოლო მოქმედებების დაწყებიდან ერთი თვის შემდეგ დაიწყო. ოსმალთა ჯარი, ძირითადად, სოხუმში იყო დაჯგუფებული და არ ჩქარობდა ბრძოლაში ჩაბმას. ოსმალური სარდლობა იმედს ამყარებდა აფხაზთა აჯანყებაზე, რომლებიც ჩრდილოკავკასიელ მთიელებთან ერთად რუსეთის კავკასიის არმიის გარკვეულ ნაწილს დააკავებდნენ. ამიტომ ოსმალთა გეგმებში არ შედიოდა საკუთარი ძალების აქტიური გამოყენება აფხაზეთში. სამაგიეროდ ოსმალები თანხებს არ ზოგავდნენ აფხაზთა შესაიარაღებლად: მათ მოსახლეობას ათასობით თოფი და დიდი რაოდენობით ვაზნები დაურიგეს. ამ იარაღის გარკვეულ ნაწილს შეადგენდა იმ დროისათვის სავსებით თანამედროვე პიბოდი-მარტინისა და ჰენრი-ვინჩესტერის შაშხანები, რომლებიც თურქეთის მთავრობას ამერიკის შეერთებულ შტატებში ჰქონდა ნაყიდი⁷. ცხადია, ყველა აფხაზ მებრძოლს არ ექნებოდა ასეთი თოფები, მაგრამ მთლიანობაში შეიძლება ითქვას, რომ თურქების მეოხებით, აჯანყებული აფხაზების სასროლი იარაღი ხარისხობრივად აღემატებოდა მოწინააღმდეგის შეიარაღებაზე მყოფ ნიმუშებს. 1877 წელს რუსეთის რეგულარული ჯარები კავკასიაში აღჭურვილი იყვნენ მოძველებული კარლეს სისტემის თოფებით⁸ და მხოლოდ ცალკეულ ნაწილებს

გააჩნდათ თანამედროვე ბერძანის შაშხანები. რაც შეეხება ინგურის რაზმში შემავალ ქუთაისისა და სამურზაყანოს მილიციის მებრძოლებს, მათ საერთოდ კაუიანი თოფები ჰქონდათ, რაც სრულიად არ პასუხობდა დროის საბრძოლო მოთხოვნილებებს. (მხოლოდ ომის მსვლელობაში გამოიყენებოდა ბრძანება მილიციის გადაიარაღების შესახებ ნაალაფვეი თურქული შაშხანებით.)

რუსული ჯარებისაგან გაწმენდილ აფხაზეთში მოხალისეთა შეგროვება დაიწყო. “ბიჭვინტის ოკრუგს კომლზე ერთი კაცი გამოჰყავდა, კოდორის უბანში კი მდინარე მოქვამდე ჩვენს წინააღმდეგ ქუდზე კაცი გამოვიდა”, – ვკითხულობთ რუსულ სამხედრო-ისტორიულ ლიტერატურაში⁹. აჯანყებულთა ლაშქარი აფხაზეთ თემებში შეკრებილი მილიციისა და მუჰაჯირთა რაზმებისაგან შედგებოდა, რომლებსაც მეთაურობდნენ გავლენიანი თავად-აზნაურები – რაშიდ გეჩბა, კამბულათ და სალაჰ მარდანიები, ხერიფს მარშანია, ედირბეი ცანბა და სხვ. აჯანყებულებმა დასავლეთის მიმართულების უზრუნველსაყოფად ადღერში ძლიერი რაზმი დააყენეს, მთავარი ძალები კი გადაისროლეს კოდორის უბანში. მათი მეთაურების ჩანაფიქრით იგეგმებოდა სამურზაყანოში შეჭრა და მისი მოსახლეობის მიმხრობა. ამ საშიშროებას რუსეთის სარდლობაც გრძნობდა: “უეჭველი იყო, რომ თუ ჩვენ ინგურამდე დავიხვედით უკან, აგვიჯანყდებოდნენ სამურზაყანოელებიც,” – თვლიდნენ კავკასიის სამხედრო ოლქის შტაბში¹⁰. საკმაოდ მრავალრიცხოვანი სამურზაყანოს მილიცია, როგორც ჩანს, არც თუ დიდი ხალხით იბრძოდა სამთავრობო ჯარების მხარეზე, განსაკუთრებით სამხედრო კამპანიის პირველ ეტაპებზე. კერძოდ, სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სამურზაყანოელები უტყვიო მუხტებს უშენდნენ აჯანყებულებს¹¹, ცალკეული მილიციონერები კი მოწინააღმდეგის მხარეზე გადადიოდნენ¹².

2 ივნისს, გამთენიისას, აფხაზეთა დიდმა მასებმა, დალიძის გადალახვის მიზნით იერიში მიიტანეს ინგურის რაზმის მარცხენა ფლანგზე, ილორთან. შეტევას ზღვიდან საარტილერიო ცეცხლით მხარს უჭერდა ორი თურქული ჯავშნიანი გემი. მართალია, სამთავრობო ძალებმა აფხაზეთა პირველი დარტყმა მოიგერიეს, მაგრამ შუადღემდე შეტევა რამდენიმეჯერ განახლდა, თუმცა კვლავ უშედეგოდ. ამის შემდეგ აჯანყებულები ტყვეს შეეფარნენ და რუს ჯარისკაცებთან ურთიერთსროლა გააგრძელეს¹³.

ილორის კოლონაზე დარტყმის პარალელურად აფხაზეთმა ინგურის რაზმის მარჯვენა ფლანგსაც შეუტოვებ სოფელ ფოქვეშთან (20 კმ-ით ზემოთ დალიძეზე), მაგრამ რუსთა კარგად გამაგრებული პოზიციების თავგანწირული შტურმი აქაც მოგერიებული იქნა თოფებისა და არტილერიის ცეცხლით. ამ დღეს აფხაზეთა წარუმატებლობის ერთ-ერთი მიზეზი, როგორც ჩანს, ის იყო, რომ გენერალ ალხაზოვს აგენტურული მონაცემები გააჩნდა აჯანყებულთა გეგმების შესახებ და დროულად გამოიყენა რეზერვები¹⁴.

მძიმე ზარალი, რომელიც აფხაზეთმა განიცადა 2 ივნისს, მათი თურქებთან უთანხმოების საბაბი გახდა. აჯანყებულები მოკავშირეებს პასიურობაში ადანაშაულებდნენ და მათგან უფრო აქტიურ ქმედებებს ითხოვდნენ. ოსმალო მეთაურებს თავისი რეგულარული ჯარისა და არტილერიის ნაწილის ოჩამჩირეში გადასროლა მოუხდათ. 13 ივნისს ინგურის რაზმის პოზიციებზე შეტევა განახლდა, რომელშიც აფხაზეთთან ერთად უკვე ოსმალიური ბატალიონებიც მონაწილეობდნენ. მაგრამ ალხაზოვმაც მიიღო მაშველი ძალა და ეს შეტევაც მოიგერია, ხოლო 15 ივნისს თვითონ განაგითარა კონტრიერიში ოჩამჩირის მიმართულებით. ცხარე ბრძოლებში ორივე მხარე სერიოზულ ზარალს განიცდიდა. მარტო 15 ივნისს ინგურის რაზმის საერთო დანაკლისმა მოკლულთა და დაჭრილთა სახით 368 კაცი შეადგინა¹⁵.

რუსეთის ჯარების კონტრშეტევა და კამპანიის დასასრული. პოზიციების მედგარი დაცვის მიუხედავად, ინგურის რაზმის თავდაცვითი ტაქტიკა

აფხაზეთის მოსახლეობაში რუსეთისათვის სასურველ ეფექტს ვერ იწვევდა. “არა მარტო აფხაზები, არამედ სამურზაყანოელებიც კი აღარ ენდობოდნენ ჩვენი იარაღის ძალას და თურქების მხარეზე გადარბოდნენ,” – ნათქვამია 1877-1878 წლების ომის რუსულ აღწერილობაში¹⁶. ამიტომ აღხაზოვმა კონტრშეტევის დაწყება გადაწყვიტა. ივლისის დასაწყისში მისმა ჯარებმა, რომლებიც ამ დროისათვის ითვლიდნენ 12¼ ქვეით ბატალიონს, კაზაკთა 2 ქვეით ასეულს, 15 ცხენოსან ასეულსა და 20 ქვემეხს, სამეგრელოსა და სამურზაყანოს მილიციასთან ერთად¹⁷, განახორციელეს დარტყმა ფრონტის ჩრდილო უბანზე. ინგურის რაზმის მარჯვენა ფრთის კოლონამ “მტრის მედგარი წინააღმდეგობისა და თავდაცვითი ხერგების მიუხედავად” 19 ივლისს სოფ. ჯგერდას მიადწია და აფხაზებს კოდორამდე დაახევინა. შემდეგ მდ. მოქვის მარჯვენა ნაპირით რუსები ზღვისაკენ დაემუნენ და გადაწვეს შემხვედრი სოფლები. ამ მანევრით ოჩამჩირეში მყოფი თურქები გათიშულნი აღმოჩნდნენ აფხაზებისაგან და სასწრაფოდ სოხუმში ევაკუაციას შეუდგნენ. ამრიგად, მთელი კოდორის უბანი სამთავრობო ჯარების ხელში აღმოჩნდა¹⁸. ადგილზე დარჩენილმა მოსახლეობამ მორჩილება განაცხადა, გასცა მძევლები და იარაღის ჩაბარება დაიწყო.

რუსეთის არმიისა და მილიციის რიგებში აფხაზეთის პრივილეგირებული წოდების არაერთი წარმომადგენელი იბრძოდა. კერძოდ, ბევრგან გამოიჩინა თავი პოლკოვნიკმა გრიგოლ შარვაშიძემ, რომელმაც 1877 წლის კამპანიისათვის გენერლობა მიიღო; სამურზაყანოელთა ასეულმა, რომელსაც თავადი ბათა ემუხვარი მეთაურობდა, ტყვედ ჩაიგდო აჯანყების ერთ-ერთი მოთავე ხერიფს მარშანია; თავადმა მისოსტ მარშანიამ რუსები საიდუმლო ბილიკებით გაიყვანა აჯანყებულთა ზურგში და მოტყუებით ააღებინა ერთ-ერთი თავდაცვითი ხერგი, რომლის ყველა დამცველი (48 კაცი) დახოცილი იქნა¹⁹.

2 აგვისტოს რუსულმა სარდლობამ 1877 წლის აფხაზეთის კამპანიის უკანასკნელი ფაზა დაიწყო. საერთო მიმართულებით სოხუმზე სხვადასხვა მხრიდან დაიძრა სამი საჯარისო შენაერთი – ინგურის, მარუხისა და სოჩის რაზმები. გენერალ-მაიორ აღხაზოვის ინგურის რაზმი, რომელიც ამ დროისათვის 10 ქვეით ბატალიონსა და მილიციის 2 “დრუჟინას” ითვლიდა, კოდორის მხრიდან უტევედა სოხუმს. 3-ათასიანი მარუხის რაზმი (4 ბატალიონი, მილიციის დანაყოფები და 2 სამთო ქვემეხი) გენერალ-ლეიტენანტ ბაბინის მეთაურობით მარუხის უღელტეხილიდან დაემუა, ხოლო სოჩის მხრიდან დაიძრა პოლკოვნიკ შელკოვნიკოვის კოლონა – 2500 კაცი (2½ ბატალიონი და კაზაკთა 4 ასეული) 2 ზარბაზნით. სამხედრო მოქმედებების საერთო ხელმძღვანელობა დაევალა ყველაზე ძლიერი რაზმის მეთაურს – გენერალ აღხაზოვს.

აფხაზეთში ამ დროისათვის მუჰაჯირთა მხედრობის გარდა ოსმალთა რეგულარული ჯარების დაჯგუფება იმყოფებოდა – 12 ბატალიონი 3 საარტილერიო ბატარეით²⁰. ამ ძალებითა და ბუნებრივ ზღუდეებზე დაყრდნობით შეიძლებოდა სოხუმის გარშემო ძლიერი თავდაცვითი ხაზის მოწყობა თუ აფხაზური მოსახლეობა ძველი ენთუზიაზმით გააგრძელებდა ბრძოლას. ეს კარგად ესმოდათ რუს მეთაურებსაც; ამიტომ კავკასიის არმიის სარდლის თანაშემწე, თავადი სვიატოპოლკ-მირსკი, თავის მიწერილობაში გენერალ აღხაზოვისადმი 1877 წლის 24 ივლისს აღნიშნავს: “ამ მიზნის მიღწევა (ოსმალთა აფხაზეთიდან განდევნა. – გ. ა.) ადვილი იქნება თუ რთული, ძირითადად დამოკიდებულია აფხაზთა განწყობაზე. ამიტომ ჩვენთვის ხელსაყრელია, რომ აფხაზეთში სამი მხრიდან ჯარების შეყვანის მუქარამ ან თუნდაც რაზმების მოძრაობის დაწყებამ, აიძულოს ადგილობრივი მოსახლეობა, დაგემორჩილდეს”²¹.

მირსკის აზრით, “აფხაზთა მუხანათობა <...> უმკაცრეს სასჯელს იმსახურებს, რომლის ზომა ხელმწიფე იმპერატორის უზენაეს ნებაზეა დამოკიდებული, მაგრამ ამ უბედურმა ხალხმა ჯერ კიდევ შეიძლება

შეიმსუბუქოს ხვედრი და გარკვეული შეწყნარება დაიმსახუროს თუ თურქების წინააღმდეგ შეტრიალდება და ჩვენს ჯარებს დაეხმარება მათი სოხუმიდან განდევნაში”. აფხაზეთის “დაშოშმინება” რომ გამარტივებულიყო, სვიატოპოლკ-მირსკი ალხაზოვს ურჩევდა: “მოთავთა გაცემას ნუ მოითხოვთ, ამ ზომამ შეიძლება მხოლოდ გაართულოს მოსახლეობის მასების დამორჩილება. დიდი უბედურება არ იქნება თუ ყველაზე დამნაშავე აფხაზები თურქებთან ერთად დატოვებენ მხარეს”. მაგრამ ის თემები და სოფლები, “რომლებიც ჯიუტად გააგრძელებენ ურჩობას, უნდა დაისაჯონ იარაღის ძალით, ყველა აქედან გამომდინარე შედეგით. დაინდეთ მხოლოდ ქალები და ბავშვები”²².

მაგრამ კოდორის უბანში განცდილი დამარცხებითა და სოჩის რაზმის მიერ გაგრის გასასვლელის დაძლევა²³ დემორალიზებული აფხაზები, სერიოზულ წინააღმდეგობას აღარ უწევდნენ რუსებს: ისინი ცეცხლს უკიდებდნენ თავიანთ სახლ-კარს და ოჯახებითა და საქონლით სოხუმისკენ გარბოდნენ, სადაც უკვე ევაკუაციის გამაღებული სამხადისი იყო. ცხენოსანმა კაზაკებმა და სამურზაყანოელებმა, რომლებიც ლტოლვილებს მიდევდნენ, ასობით თავი საქონელი ჩაიგდეს ხელში. რამდენიმე მცირე შეჯახების შემდეგ სამთავრობო ჯარებმა სოხუმს მიაღწიეს და გარს შემოეწყვენ მას. მზვერავები და გადმომრბენები ერთხმად აცხადებდნენ, რომ ოსმალები მოკლე ხანში აპირებდნენ ქალაქის დატოვებას.

ამიტომ გენერალი ალხაზოვი არ ჩქარობდა შტურმის დაწყებას, რათა თავიდან აეცილებინა ზედმეტი მსხვერპლი. ბოლოს მას აცნობეს, რომ ნავსადგურიდან გავიდნენ უკანასკნელი ხომალდები, ხოლო სოხუმს რამდენიმე მხრიდან ცეცხლი ჰქონდა წაკიდებული. ხანძარი ქალაქს ორი დღე ანადგურებდა. რუსთა პიკეტებმა, რომლებიც სოხუმში 20 აგვისტოს დილით შევიდნენ, მარტო მხრჩოლავი ნანგრევები და ათასობით დახოცილი ხარ-ძროხა აღმოაჩინეს. ოსმალებმა, რომლებსაც არ შეეძლოთ თან წაეყვანათ ამდენი ცხოველი, ამოხოცეს ისინი, რათა “გიაურებს” არ დარჩენოდათ. მიუხედავად ამისა, სამთავრობო ჯარებმა აფხაზეთში მაინც ჩაიგდეს ხელში 50 ათასამდე მსხვილფეხა რქოსანი, რომელთა ნაწილი არმიას გადაეცა, ნაწილი კი ყუბანის ოლქში გადაარეკეს.

ასე დასრულდა ოსმალთა ჯარების 1877 წლის ექსპედიცია აფხაზეთში და აფხაზთა სახალხო აჯანყება. სამ-ნახევარი თვის განმავლობაში მიმდინარე სამხედრო მოქმედებებმა მკვეთრად შეცვალა ქვეყნის პეიზაჟი; აფხაზეთი განადგურებული იყო. “ცოტა ხნის წინ დასახლებულ და სიცოცხლით სავსე ვრცელ ფართობებზე მხოლოდ ნანგრევები იყო დარჩენილი, – ნათქვამია 1877–1878 წწ. ომის რუსულ ოფიციალურ ისტორიაში, – მთელს ტერიტორიაზე არსად ჩანდა ძე კაცისა! თურქებმა თან წაიყვანეს აფხაზეთის მოსახლეობის თითქმის ნახევარი, დანარჩენი კი აქეთ და იქით დაიფანტა. თურქებმა გადაწვეს რუსული, ბულგარული, ბერძნული დასახლებები და იმ აფხაზთა აულები, ვინც არ ემორჩილებოდა მათ, ჩვენ კი იძულებულნი ვიყავით მოდალატე აფხაზების აულები დაგვენგროია! ომამდე გაშენებული სიმინდის ყანები, მშვენიერი ბაღები და ვენახები ან განადგურდა ან მოსავლის ამღები აღარ ჰყავდა. მხოლოდ ძაღლებისა და ტურების ჯოგები დაძრწოდნენ ტყეებში, დაცარიელებულ სოფლებში და გამვლელებს ჰკებენდნენ”²⁴.

შედეგები. 1877 წლის მოვლენების ყველაზე მძიმე შედეგი აფხაზეთისთვის იყო ახალი მასობრივი მუჰაჯირობა. აფხაზებს უძნელდებოდათ სამშობლოს დატოვება²⁵, მაგრამ ოსმალეთში მაინც ძირითადად ნებაყოფლობით მიდიოდნენ, რადგან რუსების მხრიდან სისხლიანი ანგარიშსწორებისა ეშინოდათ. იყო, ცხადია, ძალით წაყვანის ფაქტებიც. 1877 წელი გადასახლებულთა საერთო რიცხვით აღემატება დანარჩენ “მუჰაჯირულ” წლებს, თუმცა ზუსტი ციფრების დასახელება შეუძლებელია სათანადო სტატისტიკური მონაცემების არარსებობის

გამო. ოფიციალური ცნობებითაც დეპორტირებულთა რაოდენობა 30 ათასს აღწევდა. ამ ციფრს ასახელებს კავკასიის ნაცვალი, დიდი მთავარი მიხეილ ნიკოლოზის ძე²⁶. სხვა წყაროებში კი (უპირატესად 1870-იანი წწ. მიწურულის პერიოდის შეფასებები) 1877 წლის მუჰაჯირთა რიცხვი 30-დან 50 ათასამდე მერყეობს²⁷. ეს მაშინ, როდესაც ომამდე აღხაზეთში სულ, დაახლოებით, 75 ათასი ადამიანი ცხოვრობდა.

ამრიგად, საშუალო სიდიდე რომ ავიღოთ, გამოდის დაახლოებით 40 ათასი მიგრანტი, თუმცა აღსანიშნავია, რომ ომის დამთავრების შემდეგ მათი ნაწილი (ზოგი ცნობით, 15 ათასი კაცი) უკან დაბრუნდა. ამრიგად, მხოლოდ 60–70-იანი წლების მუჰაჯირობის შედეგად აფხაზეთიდან ოსმალეთის იმპერიაში 80 ათასამდე ადამიანი გადასახლდა, მთლიანად XIX საუკუნეში კი (1810 წლიდან მოყოლებული) – დაახლოებით 100 ათასი, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის, რუსეთ-ოსმალეთის მეტოქეობისა და აფხაზთა ეროვნული წინააღმდეგობის შედეგი გახდა აფხაზური ეთნოსის დიდი ნაწილის სამშობლოდან განდევნა²⁸.

აფხაზური შეიარაღებული ფორმირებები, რომლებმაც ოსმალებთან ერთად დატოვეს აფხაზეთი 1877 წლის აგვისტოში, როგორც ჩანს, რუსეთ-თურქეთის ომის სხვა ფრონტებზე იქნენ გადასროლი, მათ შორის, აჭარა-გურიის მიმართულებაზე. 1877 წლის 1 სექტემბრის “დროებაში” ვკითხულობთ: “ოზურგეთიდან გვწერენ, რომ აქ დარწმუნებით ამბობენო, ვითომც მომეტებული ნაწილი იმ ოსმალოს ჯარებისა და აგრეთვე აფხაზებისა, რომელნიც სოხუმიდამ გავიდნენ, სულ ბათუმში და ციხის-ძირზე გადმოვიდნენო. თუ ეს ამბავი მართალია (და ჩვენ საფუძველი არა გვაქვს ჩვენს კორრესპონდენტს არ დაუფჯეროთ), მაშინ ადვილი გასაგებია ის ზემოხსენებული გარემოებაც, რომელსაც ჩვენი ოზურგეთელი კორრესპონდენტი გვწერს, რომ მუხა-ესტატეს სამის მხრით მიადგნენ ოსმალოს ჯარებით”²⁹.

რეპრესიული რეჟიმის დამყარება აფხაზეთში. რუსეთის ხელისუფლებამ აფხაზეთზე კონტროლის აღდგენის შემდეგ სამშობლოში დარჩენილი აფხაზების სამაგალითოდ დასჯა გადაწყვიტა. აჯანყების მრავალი მონაწილე (როგორც გლეხები, ასევე უმაღლესი კლასის წარმომადგენლები) გასახლებული იყო ციმბირსა და რუსეთის ჩრდილოეთ გუბერნიებში. გარდა ამისა, თითქმის მთელი აფხაზი ხალხი ოფიციალურად იქნა გამოცხადებული “დამნაშავე მოსახლეობად”, რომელსაც მცირე დაუმორჩილებლობისთანავე სამუდამო გადასახლება ემუქრებოდა იმპერიის სიღრმეში, კავკასიის ფარგლებს გარეთ. დასჯას გადაურჩა მხოლოდ სამურზაყანოს უბანი და მისი მომიჯნავე ორი თემი – ილორი და ფოქეში, რომლებიც მთელი ომის განმავლობაში სამთავრობო ჯარების ხელში იყვნენ და აჯანყებას არ შეუერთდნენ. “დამნაშავე” აფხაზების უფლებები მნიშვნელოვნად შეიზღუდა: მათ ჩამოერთვათ მიწაზე საკუთრების უფლება და აეკრძალათ აფხაზეთის ტერიტორიის დიდ ნაწილზე ცხოვრება, სადაც მთავრობა დამკვირვებელი ტემპებით ცდილობდა მისთვის პოლიტიკურად უფრო სანდო ხალხების (პირველ რიგში, რუსების) ჩამოსახლებას. კერძოდ, აფხაზური დასახლებები არ შეიძლებოდა ყოფილიყო ზღვის სანაპიროზე, მაღალმთიან ზონაში და სოხუმის გარშემო – ქალაქიდან 25 კილომეტრის რადიუსში. ამან აფხაზთა ისედაც შემცირებული ეთნიკური ტერიტორია ორად გახლიჩა³⁰.

“დამნაშავე მოსახლეობის” სტატუსი აფხაზებს მხოლოდ 1907 წელს მოუხსნეს.

- ¹ Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре. Т. V. Составлен в Военно-историческом отделе при штабе Кавказского военного округа полковником Фон-Климан. Тифлис, 1909. С. 256.
- ² Абхазия и в ней Ново-Афонский монастырь. Составил И.Н. Москва, 1899. С. 208.
- ³ *მაჭავარიანი*. ხალხის არეულობა აფხაზეთში/ „დროება“, №154'1878.
- ⁴ ჯამბალი – მდინარე წებელდაში, კოდორის მარჯვენა შენაკადი.
- ⁵ Война 1877 и 1878 гг. Т. III. Война в Азиатской Турции / Под. ред. генерал-майора Зыкова. Вып. 2. Батум, Сухум и стоянка на границе. С.-Петербург, 1882. С. 211.
- ⁶ *Дьячков-Тарасов А.Н.* Абхазия и Сухум в XIX столетии/ Известия Кавказского отдела Русского географического общества. Т. XX, №2. Тифлис, 1910. С. 207.
- ⁷ *Щастливцев П.* Наступление Сочинского отряда/ «Тифлисский Вестник» №201'1877; Война 1877 и 1878 гг. Т. III. Война в Азиатской Турции / Под. ред. генерал-майора Зыкова. Вып. 2. Батум, Сухум и стоянка на границе. С.-Петербург, 1882. С. 216.
- ⁸ Военное искусство капиталистического общества (1789-1917 гг.) / Сборник материалов для военных училищ. Москва, 1953. С. 162.
- ⁹ Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. С. 333.
- ¹⁰ იქვე. გვ.304.
- ¹¹ Война 1877 и 1878 гг. Т. III. Война в Азиатской Турции. С.209.
- ¹² Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. С. 304, 333.
- ¹³ იქვე. გვ. 324-326.
- ¹⁴ Война 1877 и 1878 гг. Т. III. Война в Азиатской Турции. С. 215-216; Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. С. 326-328.
- ¹⁵ Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. С. 338.
- ¹⁶ იქვე. გვ. 333.
- ¹⁷ Война 1877 и 1878 гг. Т. III. Война в Азиатской Турции. С. 343. 1877-1878 წწ. ომის დროს კავკასიის სამხედრო ოლქის ჯარებში ქვეითი ბატალიონში შტაბით უნდა ყოფილიყო 682 კაცი, კახაკთა ასეულში – 128 მხედარი.
- ¹⁸ «Кавказ» №147'1877.
- ¹⁹ Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. С. 343.
- ²⁰ ოსმალთა რეგულარული არმიის ბატალიონი (თაბური) 1877-1878 წწ. შტაბით ითვლიდა 774 კაცს, თუმცა, ფაქტობრივად, მისი რიცხოვნობა უფრო მცირე იყო ხოლმე. ბატარეა 6 ქვემეხისგან შედგებოდა და 110 ჯარისკაცს ითვლიდა.
- ²¹ Материалы для описания Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. С. 354.
- ²² იქვე. Приложения, С. 200.
- ²³ გაგრის გასასვლელს იცავდა ძველ რუსულ ფორტში გამაგრებული აფხაზურ-ჩერქეზული რაზმი და ოსმალთა ჯავშნოსანი ხომალდი “თინა შევქეთი”, რომლის ზარბაზნებს სანაპირო გზა ჰქონდათ მიზანში ამოღებული.
- ²⁴ Война 1877 и 1878 гг. Т. III. Война в Азиатской Турции. С. 227.
- ²⁵ ამ ამბების თანამედროვე, აფხაზეთის მკვიდრი ეროვნებით ქართველი მწერალი და პედაგოგი კონსტანტინე მაჭავარიანი მუჰაჯირების შესახებ წერდა: “უყვარდათ კი აფხაზებს თავისი მიწა, თავისი სამშობლო? დიას უყვარდათ, თუკი ბევრ მათგანს თურქეთში გადასახლებისას პარკით მშობლიური მიწა მიჰქონდა, რათა იგი სამარეში ჩაეტანა უცხო ქვეყანაში” (*Мачавариани К.Д.* Описательный путеводитель по Сухуму и Сухумскому округу. Сухум, 1913. С. 309).
- ²⁶ ციტირებულია: *Цвижба Л.И.* Этно-демографические процессы в Абхазии в XIX веке. Сухум, 2001. С. 82.
- ²⁷ დაწვრილებით იხ.: *Дзидзария Г.А.* Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1982. С. 356-380.
- ²⁸ როგორც ფიქრობენ, აფხაზურ-აბაზური ეთნიკური ჯგუფის მუჰაჯირთა საერთო რაოდენობა 135 ათას ადამიანს აღწევდა, ხოლო უბისებთან ერთად – დაახლოებით 180 ათასს (*Дзидзария Г.А.* Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. С. 373).
- ²⁹ “დროება”, №133'1877.
- ³⁰ ამის შესახებ უკვე 1897 წ. წერდა პეტრე ჭარაია: “...აფხაზები ახლა მიყოლებით ერთგან არ ცხოვრობენ სოხუმის ოლქში: ერთი ნაწილი ცხოვრობს კოდორის “უჩასტკაში”, ოხურედსა და კოდორს შუა (აბუვეელები), მეორე ნაწილი (ბზიფელები) გუდაუთის ნაწილში. ესენი – აბუვეელები და ბზიფელები – თითქმის ორი დღის სავალზე არიან დაშორებულნი ერთმანეთზე, ასე რომ მათ შორის მისვლა-მოსვლა, კავშირი ერთმანეთში თავად-აზნაურობას თუ შეუძლია” (*კ. ჭ. ა. მიწისმფლობელობა აფხაზეთში/* კვადი, №12'1897).

პირველად დაიბეჭდა კრებულში: *ნოდარ შენგელია 75*
(*ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორ, პროფესორ ნოდარ შენგელიას*
დაბადების 75 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული). თბ., 2008.